

КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ДИАЛЕКТИЛЕР МЕНЕН КАРЫМ-КАТЫШЫ
ВЗАИМООТНОШЕНИЕ КЫРГЫЗСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА МЕЖДУ
ДИАЛЕКТАМИ

THE RELATIONSHIP OF KYRGYZ LITERARY LANGUAGE WITH DIALECTS

*Курбанбекова А. – улук окутуучу,
Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Аксы колледжи, aizat2378@mail.ru*

Аннотациялар: Макалада кыргыз адабий тилинин диалектилеринин негизинде калыптангандыгы айтылат. Ошондуктан диалектилердин тегерегиндеги айрым пикирлерге толуктоо киргизүү маселеси каралган.

В статье говорится восстановление киргизского литературного языка на основе диалектики. Поэтому рассматривается пополнение некоторых вопросов вокруг диалектики.

In article it is consider to becoming of kyrgyz literary language on the bases of dialects. That's why it needs to improve some questions about dialects.

Ар бир элдик тил диалектилерден өнүгөт. Колдонулушу жагынан жергиликтүү диалектилер элдин жер-жерлердеги бөлүктөрүн тейлесе, улуттук тил бүт элди тейлейт. Ошондуктан тилдин өнүгүшүнүн жогорку формасы болгон улуттук тилге караганда диалектилер жалпы элдик тилге баш ийип, ага өзүнүн ролун өткөрүп берет.

Улуттук тил калыптанганга чейин диалектилер коомдогу адамдардын бирден-бир байланыш куралы катары кызмат кылып, коом менен кошо өнүгүп-өсүп, өзгөрүп турат. Ал эми улуттук тил түзүлгөндөн кийин диалектилер өз өнүгүшүн солгундатып, бара-бара диалектилик өзгөчөлүктөр азайып, кээде таптакыр жашоосун токтотуп коюшу да мүмкүн.

Коомдо өзгөрбөстөн бир калыпта турган эч нерсе жок сыяктуу адамзат коому да, анын тили да ар түрдүү тарыхый шартка ылайык өнүгүп-өзгөрүп турат. Тилдеги, диалектилердеги өзгөрүүлөр коомдун тарыхы, анын өнүгүшү менен шартталган.

Тилдер менен диалектилер - тарыхый көрүнүш. Анткени тил жана диалектилер дайыма өзгөрбөстөн жашап турган нерсе эмес. Алар ар түрдүү коомдук-экономикалык шарттарда ар кандай формага ээ болуп, анын өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгү коомдун өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгү менен шартталат. Маселен, кээ бир доорлор тилдин бөлүнүшүнө, бири-бирине жакын диалектилердин (тилдердин) пайда болушуна алып келсе, кээ бир доорлордо, тескерисинче, ал тектеш диалектилердин (тилдердин) аздыр-көптүр биригиши өкүм сүрөт. Мына ушуга ылайык кээде диалектилик өзгөчөлүктөр пайда болсо, кээ бир мезгилдерде ал өзгөчөлүктөрдүн жалпылыкка биригип кетишине шарт түзүлөт.

Кээ бир тарыхый шарттарда диалектилер өз доорунда жашаган коомдук-экономикалык мамилелердин талабын канааттандырып турса, башка бир шарттарда эски тилдик түзүлүш катары жоюлуп же коомду артка тарткан көрүнүш катары эсептелет.

Улуттук тил – улуттук белгинин бири, ал эми улут феодалдык коомдун жоюлушу жана капитализмдин өнүгүү процессинде пайда болгон. Коомдук формациянын бардыгын башынан өткөргөн элдерде улуттук тилдердин биротоло калыптанышы капитализм дооруна, буржуазиялык коомго туш келет.

Кыргыз эли Октябрь революциясына чейин өзүнчө улут катары калыптанган эмес деген окумуштуулардын пикирин эске алсак, анда кыргыз улуттук тили да совет

бийлигинин жылдарында түзүлгөн. Анткени кыргыз эли капиталисттик түзүлүштү өз баштарынан өткөргөн эмес, ал доорду аттап өтүп, социализм доорунда жашагандыктан, ошол коомдук өнүгүүгө ылайык улуттук тили да социализм доорунда калыптанган.

Бир доорду аттап өтүп, андагы диалектилердин баш кошуп, жалпылануучу узак процесси жүрбөгөндүктөн, азыркы кыргыз диалектилеринин ортосунда өтө чоң айырмачылыктар орун алып келе жатат.

Кыргыз диалектилери Октябрь революциясына чейин атайын изилдөөгө алынып, бул багыттагы эмгектер жарыяланган эмес. Ошондой болсо да, кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрү жөнүндө өз учурунда айтылган окумуштуулардын айрым пикирлери бар.

Казак элинин окумуштуусу Ч.Валиханов кыргыз жергесине келип, алардын оозеки чыгармачылыгы, этнографиялык өзгөчөлүктөрү боюнча материалдарды жыйноо учурунда алардын тилине да көңүл бөлүп, өз пикирин билдирген. Ал тилчи адис болбосо да, кыргыз тилин өзү билген казак, татар сыяктуу түрк тилдери менен салыштырып көрүп, кыргыздардын тили уйгур тилине жакын деген пикирин айткан.

Андан кийин 1860-жылдары кыргыз жергесине элдик оозеки чыгармалардын үлгүсүн жыйноо үчүн келген түрколог окумуштуу В.В.Радлов түрк элдеринин оозеки адабиятына арналган көп томдуу жыйнагынын 5-томун кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына багыштаган. Ал өз эмгектеринде кыргыздардын тилинде диалектилик айырмачылыктардын байкалбагандыгын белгилеген. Окумуштуу түрк тилдеринин салыштырма грамматикасына арналган эмгектеринде да кыргыз тилинин диалектилик өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз козгобойт. Мындай пикирге келишинин негизги себеби катары, анын кыргыз жергесине келген учурларда түндүк кыргыз урууларынын өкүлдөрүнүн арасында гана болгондугу негиз болгон жыйынтыкка келүүгө болот.

Окумуштуулар Октябрь революциясынан кийинки алгачкы жылдары, тактап айтканда, кыргыз элинин узак тарыхында биринчи «Алиппе» китеби жана тунгуч газета «Эркин тоо» жарыкка чыкканы менен, 20-жылдарда дароо эле кыргыз улуттук адабий тилинин диалектилик негизи жөнүндөгү маселени илимий жактан тактоого мүмкүнчүлүк болгон эместигин белгилешкен.

Бул мезгилде кыргыз диалектилерин изилдөө боюнча атайын эмгектер болбосо да, алгачкы «Алиппени» түзгөн И. Арабаев китептин кириш сөзүндө кыргыз тилинин тыбыштык системасынын башка тектеш (казак) тилдерден болгон айырмачылыктарына токтолгон. Ал кыргыз тилинин негизги өзгөчөлүгү катары үндүүлөрдүн үндөшүү мыйзамы, 8 кыска, 8 созулма үндүүлөрдүн бар экендигин көрсөткөн.

Кыргыз тилинин диалектилик (говордук) өзгөчөлүктөрүнө иликтөө жүргүзүү иштери 30-жылдары орус окумуштуулары К.К.Юдахин, И.А.Батмановдор тарабынан жүргүзүлгөн.

К.К.Юдахин 20-30-жылдары кыргыз жерин кыдырып, эл арасынан кыргыз лексикасын жыйноо менен катар тилдеги диалектилик айырмачылыктарга да байкоо жүргүзүп, өз пикирин 1940-жылы жарыкка чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» кириш сөзүндө жазган. Ал кыргыз говорлорун эки топко бөлүп, алардын негизги өзгөчөлүктөрүн белгилеген.

Биринчиден, диалектилердин түндүк топтору 8 жөнөкөй үндүү фонемага ээ. Үнсүздөр боюнча сөз башында Н тыбышынын туруксуздугун, З, С тыбыштарынын колдонулушу боюнча түндүк диалектилери эки топко бөлүнөрүн белгилеген.

Экинчиден, диалектилердин түштүк тобу үчүн 8 үндүүгө кошумча Э фонемасынын мүнөздүүлүгү; үнсүздөр боюнча кош эринчил дифтонг W тыбышынын колдонулушу, бул тыбыштын түндүк диалектидеги Талас говоруна да таандык экендиги айтылган.

Окумуштуу И.А.Батманов көп жылдар бою кыргыз диалектилерин изилдөө боюнча иш жүргүзүп, 1938-жылы атайын эмгегин жарыкка чыгарган. Анда кыргыз тилинин

түндүк диалектисинин ичиндеги айырмачылыктар көрсөтүлгөн. Мында кыргыз тилинин башка тектеш түрк тилдери менен тыбыштык жакындыктары да белгиленген. И.А.Батманов кыргыз диалект, говорлору боюнча өз классификациясын сунуш кылган.

1950-жылдардан кийин диалектология маселелерине өзгөчө көңүл бурулуп, кыргыз тилиндеги диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдү изилдөө боюнча атайын илимий экспедициялар уюштурулду. Анын натыйжасында Кыргызстандын аймагынан тышкары Өзбекстандын, Тажикстандын, Казакстандын айрым аймактарында жашаган кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү мүнөздөгөн көптөгөн эмгектер жыйналды.

Кыргыз тилиндеги диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдү изилдөө ишине өз салымын кошкон окумуштуулардын бири - Б.М.Юнусалиев. Ал өз учурунда илимий экспедицияларга катышып, тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрү боюнча жетишерлик маалыматтарды жыйноо менен өзүнүн эмгегин жарыкка чыгарган жана кыргыз тилинин жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрүн терең талдоо менен диалект, говорлордун жаңы классификациясын түзгөн.

Андан кийинки жылдары кыргыз диалектологиясынын өнүгүшүнө окумуштуулар Ж.Мукамбаев, Ш.Жапаров, А.Биялиевдер чоң салым кошушуп, илимий эмгектерин, окуу китептерин жарыкка чыгарышты. Ал эмгектер кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнө кызыккандар, аны үйрөнүүчүлөр үчүн негизги курал катары кызмат кылып келүүдө.

Коомдук турмуштагы өнүгүү-өзгөрүүлөр өз кезегинде тилдин өнүгүшүнө чоң таасир эте тургандыгы жогоруда белгиленди. Мындай шарт тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнөн да байкалат. Ошондуктан кыргыз тилинин диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрүнө илимий негизде иликтөө жүргүзүү улам жаңы тилдик далилдерди берет.

Ошондой болсо да, кыргыз элинин өз мамлекеттүүлүгүнө ээ болуп, бирдиктүү улуттук түзүлүшкө биригиши Октябрь революциясынын жеңишинен кийин ишке ашкандыгын белгилесек болот.

Бирок ага чейин да кыргыз элинин арасынан чыккан сабаттуу өкүлдөрү тарабынан кайсы бир диалектилердин негизинде түзүлгөн айрым жазма тилдердин колдонулгандыгын акыркы жылдардагы маалыматтар боюнча түшүнүүгө болот. Андай маалыматтар боюнча ал тилдер тил илиминде улуттук доорго чейинки жазма адабий тилдер катары каралат. Мындай тилдердин жалпы элге кеңири тарабагандыгынын бир канча себептерин да аныктоого болот.

Биринчиден, кыргыз эли көчмөн турмушта жашашкандыктан, туруктуу билим берүү жайы уюштурулбагандыктан, кат-сабатын жоюуга шарт болгон эмес.

Экинчиден, карапайым элдин бардык катмары кат таанып, сабаттуулукка ээ болууга мүмкүнчүлүгү болгон эмес.

Үчүнчүдөн, элдин өкүлдөрү өздөштүргөн жазма тил элдин оозеки тилинен алыс болгон.

Мына ушундай шарттардан улам, көп жылдар бою окумуштуулар тарабынан кыргыз эли туташ сабатсыз болгон, же болбосо, кат тааныгандардын саны 1%ке да жеткен эмес деген пикирлер айтылып кыргыз эли колдонуп келген жазма тилдер такыр жокко чыгарылган.

Ал эми Октябрь революциясынын жеңишинен кийин кыргыз урууларынын башы биригип, бирдиктүү мамлекеттик түзүлүшкө ээ болушу, улуттук маданияттын жанданышы менен кошо кыргыз тили да өз алдынча өнүгүү жолуна түшүп, бирдиктүү улуттук тил, андан кийин улуттук адабий тил деңгээлине көтөрүлгөн.

Адабий тил – бул жалпы элдик тилдин негизинде калыптанып, андагы сөздөрдүн колдонулушу такталган, коомдо жашап жаткан ошол тилде сүйлөөчүлөрдүн бардык катмарын бирдей тейлеген орток тил.

Кыргыз адабий тили да жергиликтүү кыргыз диалектилеринин негизинде калыптанган. Ал жалпы элдик тилде эзелтеден бери калыптанып келген тилдик өзгөчөлүктөрдү өзүнө камтуу менен калыптануу жолуна түшкөн.

Кыргыз улуттук адабий тили - бүгүнкү күндө ар тараптан өнүккөн тилдин эң жогорку формасы. Ал оозеки жана жазуу формасында элдин коомдук турмушунун бардык тармактарында активдүү колдонулуп келе жатат. Тил илиминде адабий тилдин өнүгүшүнө шарт түзгөн негизги ички булак белгиленип келет:

1. *Ички булак* – адабий тилге жалпы эле кыргыз тилиндеги жана анын диалектилериндеги бардык мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу. Мындай мүмкүнчүлүктөр катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

а). Айрым диалектилердеги (говорлордогу) жергиликтүү экономикалык шартка байланыштуу колдонулган терминдерди зарылдыгына жараша тандап пайдалануу.

б). Байыртадан бери колдонулуп келе жаткан активдүү уңгу сөздөрдүн жана мүчөлөрдүн негизинде турмушта пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн жаңы сөздөрдү жасоо.

М: алгачкы советтик мезгилдеги: *малчы, жазуучу, басмакана* ж.б; морфологиялык туунду сөздөр: *темир жол, көз айнек* ж.б.

в). Тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан айрым сөздөргө жаңы маани берүү. М: *добуш*- кандайдыр бир талапкерликке шайлоо, *мүчө* – бир уюмдун адамы, *борбор* – негизги шаар маанисинде ж.б.

г). Диалектилерде айтылып жүргөн элдик оозеки чыгармалардын лексикасындагы айрым сөздөр жана сөз тизмектери, макал-ылакаптар, ошону менен катар жергиликтүү этнографиялык, тарыхый ж.б. өзгөчөлүктөрдү билдирүүчү сөздөрдү пайдалануу.

2. *Сырткы булак* – орус тилинен жана башка элдердин тилдеринен керектүү сөздөрдү кабыл алуу.

Кыргыз адабий тилиндеги кабыл алуулар, негизинен, тилдин лексикасына байланыштуу. Анын калыптанышында өзгөчө орус тилинин таасири күчтүү болуп саналат. Азыркы кыргыз адабий тилинин сөздүк составында колдонулуп келе жаткан илимий-техникалык терминдердин көпчүлүгү жана мамлекеттик мекемелердин татаал сөздөрдөн жана сөз тизмектеринен турган аталыштары орус тили аркылуу келип кирген интернационалдык терминдерден жана орус тилине таандык болгон сөздөрдөн турат.

Кыргыз адабий тилинин калыптанышында жана өнүгүшүндө тилдин сөздүк составына башка тилдерден кабыл алынган лексикалык жана грамматикалык каражаттар кыргыз элинин турмушундагы өтө тездик менен болуп жаткан өзгөрүүлөргө гана байланыштуу болбостон, ошону менен бирге элдердин ортосундагы карым-катыш, байланыштардын да күчтүү орун алышы менен түшүндүрүлөт.

Азыркы кыргыз адабий тилинин лексикалык корунун 30% тен ашыгын башка тилдерден кабыл алынган сөздөр түзөт. Алар орус, араб, иран, монгол тилдеринен келип кирген сөздөр болуп эсептелет. Мындай каражаттардын кабыл алынган мезгили жана булактары ар түрдүү мүнөзгө ээ.

Улуттук адабий тилдин өнүгүп-өсүшүнө түрткү болуп, шарт түзгөн негизги факторлор катары төмөнкүлөр эсептелет:

1). Тышкы (экстралингвистикалык) факторлор.

Тышкы факторлор улуттук адабий тилдин коомдук кызматы менен тыгыз байланыштуу. Ар бир адабий тилдин өнүгүү деңгээли анын коомдук турмуштун кеңири тармактарында аткарган кызматынан көрүнөт.

Октябрь революциясынан кийинки Совет бийлигинин жылдарынан тартып, кыргыз адабий тилинин коомдук кызматы кеңейген. Ал чыгармачылык иште, билим берүү чөйрөсүндө, радио уктуруу, телекөрсөтүү иштеринде, театрда, мамлекеттик жана чарбалык иштерди жүргүзүүдө колдонулуп келе жатат.

Ал эми кыргыз улуттук адабий тилине «Мамлекеттик тил» статусу берилгенден кийин анын тейлөө чөйрөсүнүн дагы кеңейишине шарт түзүлдү. Аталган мыйзамдын олуттуу тарыхый мааниси 60-жылдардан тартып, кыргыз адабий тилинин коомдук кызмат кылуу чөйрөсү тарып, орус тилинин ролу жогорулап, колдонулушу басымдуулук кылып турган шартта кыргыз улуттук адабий тилинин кеңири кулач жайып өнүгүшүнө, турмуш-тиричиликтин бардык чөйрөсүндө кеңири колдонулушуна шарт түзүп бергендигинде турат.

2). Ички (лингвистикалык) факторлор.

Адабий тилдин ички факторлору түздөн-түз сырткы факторлорго көз каранды. Тилдин кызмат кылышын шарттаган ар бир коомдук чөйрө тилдин ички эреже, мыйзамдарынын, тилдик каражаттарынын өнүгүшүнө таасир этет. Анткени тилдин коомдук кызматы канчалык кеңейсе, тилдин ички мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн өнүгүшү да ошончолук жогорулайт. Ошондуктан тил коомдун өнүгүшү менен бирге өнүгөт

Адабияттар:

1. Мамлекеттик тил боюнча расмий материалдардын жыйнагы. Б., 2005.
2. Улуттук идеологиянын уңгусу - Улуттук тил. «Кыргыз Туусу» 2006-ж
3. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли- кыргыз тили. тарыхый-этнолингвистикалык очерк. Бишкек, 2003.

Рецензент:

Момуналиев С. – п.и.д., профессор